

יצירת דיאלוג במצבי קונפליקט

רציונל

בחברה הישראלית חיות ביחד קבוצות אוכלוסייה השונות זו מזו מבחינה דתית, לאומית, פוליטית ותרבותית, ומבחינת השקפות העולם ואורחות החיים. בין הקבוצות השונות ניתן למנות את הקבוצות הבאות: דתיים-חילוניים, יהודים-מוסלמים-נוצרים, ימניים-שמאלנים, ותיקים-עולים, יוצאי מדינות אירופה-יוצאי מדינות האיסלם, צפוניים-דרומיים ומרכז-פריפריה.

פעמים רבות ניתן לאפיין את השיח בין הקבוצות האלה כמאבק ולא כדיאלוג.

בחברה הישראלית בכלל, ובמערכת החינוך בפרט, קיימות דעות שונות ומגוונות המתייחסות לצורך ולאפשרות של שיח בין-קבוצתי. דעות אלו נעות בין שני הקטבים: בקוטב אחד נמצאים אלה שחושבים כי הדרך היחידה להגיע לפתרון הקונפליקטים הבין-קבוצתיים היא **לדבר על הדברים**, ואילו בקוטב השני נמצאים אלה **המסרבים ליצור שיח** עם קבוצות השונות מהם.

בתוך ישנה קבוצה נרחבת של אנשים שהיו רוצים מאוד ליצור שיח, אולם חוששים לדבר על נושאים רבים מסיבות שונות, כגון: התחושה שחופש דיבור אמיתי אינו קיים, משום שלעיתים נתקלים ב"סתירת פיות", התחושה של איבוד שליטה, החשש לפגוע ולהיפגע, ההעדפה של שמירה על "שקט תעשייתי" וחוסר מודעות לאפשרות ליצור שיח.

פן נוסף המרתיע רבים מהידברות הוא הדרך הנפוצה לשיח בין קבוצות תרבותיות שונות, במיוחד הדרך הבאה לידי ביטוי במדיה, שמאופיינת בחוסר הקשבה, בצעקנות, בשימוש בסיסמאות, בהכללות ובדעות קדומות, דרך הדומה יותר לזירה של היאבקות מאשר לשיח מכובד.

פרק זה הוא חלק מתכנית קש"ר (קשב ושיח רב-תרבותי). התכנית מציגה גישה שממנה נגזרים הכלים שמאפשרים שיח מתוך הקשבה, סקרנות וכבוד. כלים אלו יאפשרו יצירת מרחב שיחה מוגן: מרחב שבו יוכלו המשתתפים, מצד אחד, להקשיב מתוך סקרנות ורצון להכיר את הרגשות של הזולת, את מחשבותיו ואת אמונתיו, ומצד אחר יוכלו להביע את עצמם בביטחון. מטרת השיח איננה ליצור ויכוח, שכנוע או פשרה, אלא לפתוח ולפתח הקשבה מתוך כבוד לשונה. ההנחה היא, שאם ניצור את המקום שייתן לגיטימציה להבעת דעות שונות ואוטנטיות בליווי הנחייה, יבואו דברים לידי ביטוי ברמה פחותה של בלבול, של חוסר אונים, של כעס ושל זעם. סן הניסיון שנצבר בהפעלת שיח בדרך זו נמצא, שבאופן פרדוקסלי התפתחו ממנו תפיסות, אמונות וקשרים חדשים ובלתי צפויים, דווקא בגלל חוסר ההכוונה לפיתרונות.

הגישה התיאורטית המנחה את כתיבת התכנית הזו היא הגישה הנרטיבית (ווייט ואפסטון, 1990; צ'סין ועמיתיו, 1996; ווינסלייד ומונק, 2000; שליף, 2005). אנשים שונים ימצאו שחלקים שונים של התכנית דומים ומשיקים לגישות אחרות המוכרות להם, כגון: גשטלט, גישור טרנספורמטיבי, גישות מזרחיות וגישות הומניסטיות. רקע תיאורטי לגישה הנרטיבית מופיע בנספח 1.

מטרות

1. להבין את המשמעות ואת החשיבות של הסיפור האישי ככלי להיכרות, להתקרבות בין-תרבותית ולמציאת קווי דמיון בין הסיפורים השונים.
2. להתנסות בהתמקדות בשפת המספר תוך כדי תהליך ההקשבה.
3. להבין את התנאים המאפשרים שיח על נושאים במחלוקת לאומית ו/או תרבותית, ואת התנאים שאינם מאפשרים שיח כזה.

4. ליצור כללים יישומיים לשיח מוגן.
5. להבנות דרכים ונהלים לשמירה על הכללים בקבוצה.
6. להבחין בין ידיעה מראש (דעות קדומות) לבין עמדה של אי-ידיעה שבה מקשיבים לעמדה של האחר.
7. ללמד לשאול שאלות הנובעות מהתעניינות ומסקרנות, מתוך עמדה של אי-ידיעה.
8. להתאמן באיתור מקורות הכוח בסיפור של הזולת.
9. ליצור מאגר של רעיונות להסתכלות חיובית, הממוקדת בכוחות אישיים ובדרכי התמודדות עם מצבי קונפליקט.

סיפורים תרבותיים שורשיים שמהם אנו שואבים כוח

כפתיחה לחלק זה בתכנית נתחיל בסיפורים תרבותיים שורשיים שמהם שואבים המשתתפים כוחות. אנו בוחרים להתמקד במקורות הכוח ובחוויות מעצימות כדרך להבליט, להעצים ולחזק את הסיפורים החיוביים של בני האדם. ההתמקדות בכוחות יוצרת תחושה של קרבה ושל חמימות בקבוצה.

סיפורים מרתקים בני אדם מילדות ועד זקנה. אנשים מוכנים וסקרנים לשמוע גם על האחר דרך סיפור אישי ולא באמצעות רעיונות מופשטים ואידיאולוגיים. מאפיין זה מזמין את האחרים להקשיב ללא תגובה. הנחיות פשוטות, כגון מתן תשומת לב לשפה ולחילים של המספר, מפתחות הקשבה ממוקדת במספר ובסיפור, ומפחיתות את הדעות הקדומות:

כאשר אנו מקשיבים לסיפורים אישיים, אנו מוצאים פעמים רבות קווים משותפים בין תרבויות שצל-פניהן נראות שונות מאוד זו מזו.

מהלך:

חלק א'

- חלק זה יוקדש להקשבה לסיפור שורשים (30 ד').
1. הכיתה תתחלק לקבוצות בנות 3 תלמידים כל אחת.
 2. אחד מחברי השלישייה (המספר) יספר סיפור, הקשור לשורשים של משפחתו, שמעניק לו כוח, גאווה והרגשת שייכות (5 ד').
 3. בזמן הסיפור ירשמו שני עמיתיו בקבוצה (המקשיבים) חילים, משפטים וביטויים בולטים בשפתו של המספר.
 4. אחרי שמיעת הסיפור מפי המספר ישוחחו המקשיבים ביניהם על מה ששמעו ורשמו (כאשר המספר מקשיב ואינו מגיב) מתוך התייחסות לדברים שנגעו לליבם בסיפור וריגשו אותם (5 ד'). (לסוג תגובה כזה אנו קוראים הדהודים).
 5. חוזרים על התהליך, כל אחד מהעמיתים בקבוצה יספר סיפור (20 ד').

חלק ב'

6. במליאה (התשובות יירשמו על הלוח):
 - מה קרה בכל אחד מהסיפורים? וכיצד הרגיש המספר בזמן הסיפור?
 - מה חוו ומה הרגישו המקשיבים לסיפורים בעת ההקשבה לסיפור ובזמן השיחה על מה ששמעו ורשמו?

■ כיצד הרגיש הקספר כאשר חבריו המקשיבים שוחחו על סיפורו?

טקס סיום:

כל אחד יאמר בקצרה: מה עניין אותי, מה נגע לליבו, ומה למד בהתנסות הזאת.

מרחב אישי ובין-אישי נוצרים על-ידי הגבול התוחם אותם. גם בשיחה על נושא במחלוקת, בעיקר מחלוקת לאומית ותרבותית, יש צורך ליצור מרחב מוגן באמצעות הבניית כללים שיאפשרו למשתתפים הגנה וזהירות. שיח פתוח ללא הגנה מגיע במהירות רבה ל"פיצוץ", למחלוקת, לפגיעה ולנתק.

שלב זה הכרחי ליצירת שיח בנושאים בעלי קונפליקט - ולכן הוא חיוני ואין לדלג עליו. הוא מאפשר יצירת שיח שונה מהמקובל, ועשוי לחולל שינוי בתרבות השיחה.

יצירת הכללים נעשית בשיתוף כל הנוכחים, כחלק מתפיסת העולם הכללית שבבסיס תכנית זו, המניחה שהמשתתפים מצויים בנושא. השיתוף יוצר מחויבות רבה יותר של הנוכחים לשיח מוגן.

בפרק זה ייבנה החוזה לשמירה על הכללים של השיח המוגן, וייקבעו האחראים והדרך לשמירתם.

מהלך:

על המורה להצטייד מראש בדף "יצירת כללי קשב ושיח מוגן".

חלק ראשון: יצירת כללי קשב ושיח מוגן

1. ארבעה משתתפים יתנדבו להיות מרואיינים בתוך אקווריון.

המורה תשאל את השאלות הבאות (את התשובות ניתן לרשום על הלוח (20 ד')):

■ חשבו על מצב שבו היה לכם נוח לדבר על דברים שאינם מוסכמים או על קונפליקט עם מי שעמו התגלעה אי-ההסכמה (בן כיתתכם, מישהו שונה מכם בגיל, בתרבות) וספרו עליו.

■ מה היו התנאים שאפשרו לכם לדבר?

■ חשבו על מצב שבו לא היה לכם נוח לדבר על דברים בלתי מוסכמים או על כאלה הנתונים בקונפליקט.

■ מה היו התנאים שלא אפשרו לכם לדבר?

2. מתוך הדברים שנשמעים, על הקבוצה החיצונית ליצור רשימה של תנאים מאפשרים ותנאים בולמים שיחה על קונפליקטים. לאחר הריאיון תסכם הקבוצה שבמעגל החיצוני את התנאים המאפשרים והבולמים (20 ד').

על המורה לבדוק ביחס לכל תנאי אם הוא מעשי (מתאר פעולה שניתן לבצע), למשל: "מכבד" אינו תיאור מעשי, לעומת זאת "לא להיכנס לדברי החבר" - זו הוראה מעשית.

3. קביעת הכללים, ההסכמה עליהם ובחירת האחראים והדרך לשמירה עליהם (25 ד').

■ כל אחד יבחר שניים או שלושה כללים הנראים לו החשובים ביותר, ויאחד אותם לרשימה אחת.

■ סיצור מוחין - כיצד לדעת המשתתפים יש לשמור על הכללים, ומי צריך לעשות זאת.

(ניתן לבקש במפגש זה או הבא אחריו שכל אחד יחתום על הסכמתו על הכללים ליצירת שיח מוגן).

רשימת הכללים לשמירה על שיח מוגן

להלן דוגמה לרשימה של כללים הבונים אמון, הגנה וזהירות בעת השיח:

1. **כל אחד מדבר על עצמו ועל ניסיונו, ולא על אחרים.**
לדוגמה: כואב לי מאוד לראות מה קורה לעולים סאתיופיה בארץ.
ולא: המדינה מפלה בכוונה את העולים סאתיופיה.
או: מפריע לי שלא נותנים לתלמידים בכיתה ז' לשחק במגרש הכדורסל.
ולא: תלמידי כיתה ח' נהנים לגרש את תלמידי כיתה ז' ממגרש המשחקים.
2. **להביא דוגמאות מניסיונו הספציפי של הדובר ולא להכליל ולהעיר הערות על "טבע הדברים".**
3. **לדוגמה: נעלבתי כאשר גרשו אותי מהמגרש.**
ולא: אין מה לדבר עם תלמידי כיתה ח', הם אף פעם לא יתנהגו כבני אדם.
4. **לא להניח הנחות, אלא לשאול ולברר את כוונת הדברים של האחר.**
הנחות לדוגמה: כל תלמידי כיתה ח' הם 'ארסים', אין מה לפנות אליהם אפילו, אין שום סיכוי שיהיה שינוי.
במקום זאת לשאול שאלות כגון: מה גורם לך להגיד את זה?
מדוע הגעת למסקנה כי מגרש המשחקים הוא רק שלכם??
5. **לא להתפרץ לדברי האחר חוץ מאשר כשאיננו שומעים.**
6. **כאשר אנו לא רוצים לדבר, נאמר זאת, ונעבור לשאלה הבאה או למשתתף הבא.**
7. **ליצור חוזה המאפשר לכל הקולות להישמע.**
8. **נקטיב בסבלנות - לא תוך כדי ויכוח או שמיעת תגובות.**
9. **נשתדל לשמור על קשר עין ועל שפת גוף קשובה.**
10. **לא נזלזל באחר ולא נשפוט אותו.**
11. **ננסה לעמוד בדברים ולהתאפק גם כאשר הם קשים לנו.**
12. **נשמור על סודיות הדברים שנאמרים.**
13. **נקבע חוקים לשמירת הכללים - מי, מתי ואיך.**

14. נתריע על אי-שמירת הכללים.

15. נשתמש בעקרונות ההדוּד כדי להתחבר איש אל רעהו.

רשימת דרכים ואחראיים לשמירה על הכללים:

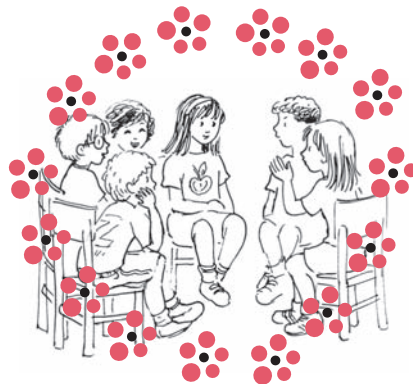
דוגמה לדרך שמירה על הכללים:

- כל אחד יכול להעיר על אי-שמירת הכללים.
- הדרך להעיר היא על-ידי שאלה מתעניינת: האם מה שנאמר או שנעשה מתאים לכללים שקיבלנו על עצמנו? אם כן כיצד?
- רצוי שבתחילת הדרך יעירו המנחים באמצעות הצגת שאלה, ולא בקביעה שאירעה סטייה מהכללים.

למורה,

את התרגיל ליצירת כללי שיח מוגן ניתן לבצע בהרכבים שונים. למשל, את הריאיון אפשר לערוך בקבוצות קטנות שיפיקו רשימת כללים, והן תצגנה אותם אחר כך במליאה. אפשרות אחרת, לאחר הריאיון באקווריון יתחלקו המשתתפים לקבוצות לדיון על הפקת כללים מתוך הסיפורים של האנשים.

בשלב זה חשוב ביותר להנחות שהכללים יהיו מאוד מעשיים ולא מופשטים, ושהקבוצה תגיע להסכמה על הכללים ועל הדרך לשמירתם.

מתוך עמדה של התעניינות ושל סקרנות

העובדה שבני אדם מסוגלים לנהל ביניהם שיח היא הישג לא פשוט. על-אף שאנו מדברים בשפה אחת, למעשה פעמים רבות אנו מדברים בקווים מקבילים שאינם נפגשים, כיוון שכל אחד נותן משמעויות שונות למושגים זהים. העובדה שכל אחד מבני השיח מעניק למילה או למושג משמעות אחרת גורמת לעיתים לנתק. לעיתים קרובות אנו מגיבים למה שנדמה לנו שהאחר מתכוון אליו, ולא טרחנו אפילו לברר אם הוא חושב כמונו או לא. מצב זה מזמין אי-הבנות, ויכוחים וחילוקי דעות.

אך, אם כן, אנו יכולים לברר למה מתכוון האחר מבלי להניח הנחות על המשמעויות עבורו או מבלי להגיב מתוך דעות קדומות? לשם ברור הכוונות והמשמעויות ולשם הבנת האחר, נשתמש בשאלות, שלהן תפקיד מרכזי בשיחה. מה שאנחנו שואלים וכיצד אנחנו שואלים יובילו למה שנגלה. וכמוכן, מה שאנחנו מגלים ישפיע על האופן שבו נתבטא.

למשל, כשהזולת יזכיר דברים כגון "זה לא צודק", "אני חושב שזה נכון" או "זה ממש מפחיד אותי", אנו נזמין את המשתתפים להתעניין בכוונתו של בן השיח במשפטים אלו. אין זה מובן מאליו שאנו מבינים את דבריו של האחר. אנו מנסים שלא להשלים את הפערים או הסדקים בסיפור, אלא לברר פרטים ביתר העמקה. חשוב שהשאלות תנבענה מסקרנות ומהתעניינות ותוצגנה בחוסר שיפוטיים כדי לפתח תובנות חדשות.

לאחר השאלות ניתן לחזור על דברי המשיב ולבדוק אם דבריו הובנו כראוי, בידיעה שלעיתים הדברים אינם בהירים דיים. אנו נזמין את המשתתפים האחרים לתקן אותנו כדי לברר ולהבין ביתר דיוק את דברי המספר.

מהלך:

חלק א'. פתיחה (15 ד')

המנחה יחזור על הכללים של קשב ושיח מוגן.

בהמשך הוא יסביר את עקרונות הצגת השאלות מתוך עמדה של אי-ידיעה. להלן העקרונות:

- יש לנסות ל"היכנס לנעליו של המספר" או של המרואיין, ולנסות להימנע מלמלא את הסדקים שבסיפור על-ידי ההנחות, ההשערות והעמדות שלנו.
- יש לבקש מהמרואיין או מהמספר להמחיש עבורנו למה הוא מתכוון באמצעות דוגמאות. למשל, אם המספר מדבר על כעס כלפי קבוצה אחרת, נבקש ממנו: תן לי דוגמה ספציפית של אירוע שעורר בך כעס באחרונה. תאר את פרטי האירוע ואת הכעס.

- כשהזולת מזכיר מושג כגון: "פחד", "אני חושב שזה נכון", "זה מלהיב אותי" וכו' יש להתעניין ולשאל למה הוא מתכוון. אין להניח כמובן מאליו שהדברים נהירים לשומעים.
- במקרים שנראה שהמספר או המרואיין אינם מבינים "מה לא מובן", על המנחה לומר לו, שמנסיונו, אנשים שונים סייחסים משמעות שונה לאותו מושג.
- על המנחה לשאל אם מה שהובן אומנם מתאים למה שהרגיש ואמר המספר, בידיעה שפעמים רבות הדברים לא יתאימו.

חלק ב'. פעילות במליאה (10 ד').

1. מתנדב יספר על חוויה שהייתה לו בשבוע האחרון.
2. קבוצת מתנדבים אחרת תשאל אותו שאלות מעמדה של אי-ידיעה.
3. המנחה ישקף לשואלים את השאלות הן מתוך אי-ידיעה ומתי הן שיפוטיות או נובעות מדעות קדומות.

חלק ג'. תרגיל להצגת שאלות סקרניות על קושי במפגש עם בן תרבות אחר מעמדת אי-ידיעה (30 ד').

1. הכיתה תתחלק לזוגות, בן זוג אחד יראיין והאחר ירואיין.
2. המרואיין יספר על מפגש עם תרבות אחרת בארץ (דתי-חרדי-חילוני, ותיק-עולה חדש, יהודי-ערבי, אשכנזי-מזרחי) שבו נתקל בקושי. מדובר בכל סוג של מפגש: עם אדם או עם סיטואציה, מוכר או בלתי מוכר, קושי פנימי או חיצוני.
3. המראיין ישאל שאלות מתוך עמדה של אי-ידיעה ומתוך סקרנות, כגון:
 - מה הרגשת ומה חשבת בזמן המפגש הזה? פרט
 - ספר לי יותר על המשמעות של הרגשות ושל המחשבות האלו עבורך.
 - כיצד השפיעו או משפיעים הרגשות והמחשבות האלה על חיךך?
4. בסוף הריאיון יסכם המראיין את מה ששמע, ויבדוק אם הבין את המרואיין כראוי.

חלק ד'. דיון במליאה:

- האם היה קשה או קל לשאל שאלות מתוך עמדה של אי-ידיעה?
- איך השפיעה עמדה זו והשאלות האלו על ההקשבה שלכם (גם על השואל וגם על הנשאל)?
- מה עזר לכם לשמור על עמדה זו?
- מה התברר לכם כאשר בדקתם עם המרואיין אם הבנתם אותו?

חלק ה'. טקס סיום (5 ד').

כל אחד יאמר בקצרה מה למד, מה דיבר אליו ומה היה משמעותי עבורו במפגש הזה.

למורה,

אחת הדרכים הטובות להבין אם השאלה הייתה סקרנית, מתעניינת ונובעת מאי-ידיעה היא באמצעות קבלת משוב מהנשאל: האם הוא מרגיש שהשאלה הייתה פתוחה, סקרנית, מזמינה דיבור? או האם הוא מרגיש שהיא נובעת מתוך קביעה והנחה מראש. במסגרת ההנחיה מומלץ, על כן, לבדוק תמיד עם הנשאל כיצד התרשם מן השאלה.

חיפוש היוצא מן הכלל, החיובי והמעצים בסיפור קונפליקט

הרציונל

במפגש הקודם התנסו באמצעות הצגת שאלות מתוך אי-ידיעה להסיט את המוקד מן הבעיה או מאי-ההסכמה לכיוון של הבנת האחר ושל למידה על זווית הראייה שלו.

בגישה הנרטיבית נעשה ניסיון להעביר את הדיון מסיקוד בבעיה ובהשפעותיה להתמקדות בפן החיובי ובנקודת האור שישמשו אותנו לחיבור סיפור חלופי, חדש ומעצים. מיקוד זה יתאפשר אם נרכז את ההקשבה במציאת הפן החיובי. צריך לזכור, שבתרבות שלנו אין אנו מורגלים בצורת חשיבה כזו, אלא בהתמקדות בשלילי, למשל: אמצעי התקשורת השונים מתמקדים בחדשות השליליות והרעות ובמידה רבה פחות בחיוביות ובטובות. בעבודה על שינויים במערכות אנושיות עוסק המודל המקובל באיתור הבעיה ובתיקונה ולא בחשיפת ההצלחות. גם בשיח הפסיכולוגי נמצאות הבעיות והקונפליקטים במרכז. התמקדות בקושי ובבעיה נקרא "שד הבעיה". במידה מסוימת אנו מנסים ללמד במפגשים אלו שפה חדשה. על מנת ששפה זו תוטמע, יש צורך לתרגל אותה ולהגדיל את מספר המשתמשים בה.

במפגש שלפנינו המטרה היא להתאמן באיתור מקורות הכוח בסיפור של הזולת, וביצירת סאגר של רצינות להסתכלות חיובית, הממוקדת בכוחות אישיים ובדרכי ההתמודדות עם מצבי קונפליקט.

מהלך:

למפגש זה שלבים אחדים:

א. הסבר במליאה של רציונל הפעילות (5 עד 10 ד').

ב. סיפור במליאה (5 ד').

המנחה יזמין את אחד התלמידים לספר על סיטואציה של קונפליקט בין-תרבותי או בין הקבוצות. שאר התלמידים יונחו לחפש נקודות אור או כוח בסיפור שיוספר.

ג. תגובות התלמידים (10 ד'):

לאחר שמיעת הסיפור ישתפו התלמידים בנקודת אור - כוח אחת ששמעו בסיפור של התלמיד.

ד. התלמיד המספר ישתף את חבריו בתחושה שאחזה בו כששמע את נקודות האור שהאחרים גילו בסיפור הקשה שלו. לאיזו מנקודות האור התחבר?

ה. תרגיל בשלוש (20 ד').

1. הכיתה תתחלק לשלוש. תלמיד אחד יהיה מראיין, השני מרואיין והשלישי מהדהד. המדהד והמראיין יצינו את נקודות האור שהם שמעו בדברי המראיין.

2. המראיין יראיין את המרואיין על-פי השאלון המצורף המזמין נקודות אור בסיטואציה של קונפליקט בין-תרבותי או בין קבוצות:

■ ספר על מצב או על מקרה שאירע לך שבו באו לידי ביטוי אי-הסכמה או קונפליקט בין-תרבותי, בין-אישי או בין-קבוצתי.

■ מהם הבעיה או הרגש הקשה המרכזי בסיפור הזה?

■ האם ברגע כלשהו איימו הבעיה או הרגש להשתלט אבל לא השתלטו?

■ מתי בפעם האחרונה הצלחת במצב דומה לתפקד ללא השפעת הבעיה או הרגש הקשה?

- האם ישנם רגעים שהשפעת הבעיה או הרגש קטנה יותר?
- באילו תחומים משפיעים יותר הבעיה או הרגש הקשה, ובאילו פחות?
- איך הצלחת לגרום לכך שהמצב לא נעשה גרוע יותר?
- אם נצא מתוך הנחה כי "לבעיה יש רצון ואינטרסים משלה", מה היא הייתה מצונוינת שתשכח או שלא תזכור?

3. על המראיין ועל הצופה לשים לב לנקודות האור שעולות בסיפור ובריאיין. בסוף הריאיין עליהם לבחור אחת. עליהם לחפש היכן ניתן להבחין בנקודות אור דומות בחייהם, ולציין אותן.

4. המראיין והצופה ישתפו את הקבוצה הקטנה בנקודות האור הדומות שאיתרו.

5. שאלות לכל המשתתפים בקבוצה הקטנה:

- האם מצאתם קווים משותפים בין נקודות האור? אם כן מה הם?
- מה חשתם כשגיליתם את נקודות האור האישיות?
- מה חשתם כשגיליתם את נקודות האור המשותפות?

1. טקס סיום במליאה (5 ד')

מה הפיק כל אחד מן המשתתפים היום מן המפגש.

למורה,

- להלן נקודות אחדות שיעזרו להתמקד בנקודות האור ולהאיר עליהן בזרקור.
- הנחת היסוד היא שבכל סיפור קיימים יוצאים מן הכלל, גם אם "שדי הבעיות" מנסים להאפיל עליהם.
 - נקודת אור יכולה להיות אפילו תכנית, פעולה, הרגשה, אמירה, הצהרה, תכונה, רצון, חלום, אמונה, יכולת או מחויבות.
 - הרצון לשנות, להמעיט או לבטל את השפעתו של "שד הבעיה" הוא כבר יוצא מן הכלל במאבק כנגד השתלטותו של "שד הבעיה" עלינו.
 - אנו מוזמנים להאזין לאמירות שסותרות את מה ש"שד הבעיה" היה רוצה. כאשר נשמע אמירה כזו, כדאי לנסות להתעכב ולבחון אותה.
 - ישנה נטייה להתייחס לנקודות האור וליוצאים מן הכלל כמקריים או כמובנים מאליהם. כדאי לברר, להדגיש ולהאיר אותם על-ידי שאלות כגון: מה עשה או על אילו דברים שסייעו בידו לפעול חשב אדם ברגעים שפעל שלא על-פי הכתבתו של "שד הבעיה".
 - הבחנה בין כוונות למעשים. לעיתים על-אף ש"שד הבעיה" משתלט על המעשה, עדיין יש לבחון את הכוונה, להאיר אותה להתמקד בה ולהעצים אותה.
 - שימו לב לרגעים שבהם השפעתו של "שד הבעיה" פחותה. גם רגעים אלה יכולים להיות יוצאים מן הכלל.
 - תמיד יכולה להיות השפעה של "שד הבעיה" שאינה סטטית. לפעמים ההשתלטות עזה יותר ולעיתים גרועה יותר. אם כך נשאלת השאלה איך מצליח אדם שלא להידרדר למצב גרוע יותר?
 - תמיד יש לבדוק עם האדם שלו אנו מקשיבים או שאתו אנו משוחחים את משמעותה ואת ערכה של מה שנראה לנו כנקודת אור.